

Pi!BE TEATER

ARLET PALMISTE

VARJUD

Tõestisündinud lool põhinev
traagiline armastuslugu

ARLET PALMISTE

VARJUJUD

Tegelased:

Miina, vanaema - **Merike Kernu**

Iida, ema - **Aire Pitk**

Valve, peretütar - **Liis Haab**

Laine, peretütar - **Arabella Strazdin**

Merli, peretütar - **Elsa Triin Raidla**

Endel, metsavend - **Jaanus Nuutre**

Ardi, metsavend - **Artur Part**

Juku, metsavend - **Veljo Kukk**

Oskar, metsavend - **Robin Täpp**

Nikolai, tšekist - **Aavo Soots**

Sergei, tšekist - **Tiit Kaljumäe**

Vana Endel - **Erik Ruus**

Lavastaja - **Tiit Alte**

Kunstnik - **Riina Andresen**

Helikujundus - **Arlet Palmiste**

Valguskujundus - **Robin Täpp**

Visuaali kujundus - **Maris Korrol**

(Deko Disain OÜ)

Etenduse juht - **Triinu Palmiste**

Esietendus 10. oktoober 2019 Udrikul

Kava koostaja: Arlet Palmiste, kujundaja: Maris Korrol

Tapatalgud Udrikul

Sellel kaunil kevadel pidi kõik ärkama uuele elule. Kahjuks lõppes see uue elu ootus neljateistkümne Udriku mõisa Männiku küla noore hukkumisega.

Alustame algusest. 1945. aasta saabudes oli sõda Eestimaal lõppenud ja kahurid paukusid veel vaid kaugel Saksamaal. Eestis oli ennast peremehena sisse seadnud punavõim. Nõukogude võim ja meelelaad tahtsid kinnitamist ja see nõudis väga ekstreemseid meetodeid. Kõik, kes julgesid punavõimule vastu hakata või kritiseerida, kõrvaldati ajutiselt või jäädavalt. Represioonidega ei oodatud päevagi. Õhus valitses usaldamatus, sest uutest oludes polnud teadmist, kes kuhu poole hoiab. Vaikselt siiski seati sisse oma elu uues olukorras.

Kodudesse pöördusid tagasi sõjas käinud noored mehed, kes ei usaldanud uut punavõimu ja redutasid seepärast metsas, oodates oma võimalust. Täna sees mõistes oli peamiselt tegemist väga noorte meestega, kes tol ajal olid juba kõikenäinud täismehed. Metsavendi oli kahesuguseid. Esimesed olid tulihingelised Eesti vabaduse eest võitlejad, kes oma ideaalidest kuni lõpuni ei taganenud. Teised olid lihtsalt nahahoidjad, kes kartsid oma elu pärast ja seepärast varjasid end metsas. Nende teiste hulgas oli saksa sõjaväes teeninuid, muidu armeest kõrvale hoidjaid ja muidugi ka tavalisi desertööre. Udriku ümbruse metsades varjas end päris mitu kohalik-

Külamehed Udriku mõisa trepil 40te lõpul.

ku noort meest, kelle lood on ka raamatuna ilmunud. NKVD hoidis kõigel ja kõigil silma peal. Rahva seas oli juba üles seatud agentide võrgustik. Igauks võis olla soosingu ootuses äraandja.

5. juunil 1945 kogunesid Männiku küla Johanirahva tallu peretütar Valve Koitla sünnipäevale küla noored ja vanad. Seistes Johanirahva talukohas on üle põllu näha Udriku mõisa valged müürid. Männiku küla oli ja on ka tänapäeval pisike küla. Sellel ajal oli seal vaid kolm talu ja mõned saunad. Juba enne sõda oli hinge heitnud talu peremees. Talu pidasid edasi vanaperenaine Miina, perenaine Iida ja tema kolm tütar - Miralda, Laine ja Valve. Talutööd said tehtud ja majapidamine arenes.

Räägitakse, et vahel käisid talus abiks ka metsas redutavad külapoisid, kes samal ajal heitsid silma noortele peretütardele. Sünnipäevalapse armastatuks oli Endel Piht, kes oli pärit Moe külast. Mõningate

meenutuste järgi olevat sünnipäevapidu olnud ühtlasi ka kihluspidu. Oli siis või mitte, aga armastus hõljus õhus ja helge tulevik säras silmapiiril.

Oma vanaema **Õie Nõmm**’i mäletsused pani kirja **Maarit Nõmm**: „Koitla talu sündmustes osales ka Endel Piht (1924–1987) – minu vanaema kolmest vennast noorim. Kokku oli peres tollal viis last: August, Leopold, Endel, Õie ja Helja Piht. August ja Leopold olid olnud saksa sõjaväes, seepärast metsas paos ja tagaotsitavad. Valve Koitla oli toona Endli pruut, kelle sünnipäevale Endel sel päeval läks. Pidu peeti Koitlate majas ning rahvast oli palju.“

Nende armastus ei olnud aga lihtne, sest Valvele tegi samal ajal silma ka Artur Heinrich ja noormeeste vahel valitses pingeline vastasseis, kuigi Valve oli oma valiku juba teinud.

Peole kogunesid algul peamiselt naised ja pimeduse saabudes julgesid metsast välja tulla ka mehed. Kusagil kell kaks öösel tahtis üks peolistest, Ardi Treial, minna õue värsket õhku hingama, kuid märkas väljas liikumist ja hüppas majja tagasi. Väljast avati maja peale tuli ja karm hää! käskis kõigil alla anda. Uksel seisnud Ardi sai õlast haavata. Majast vastati samaga. Arvatavalt oli „koputajaks“, kes NKVDle vihje andis, just Valve põlatud peigmees Artur Heinrich. „Laske naistel välja tulla, aga meie alla ei anna“, hõikas ukse kõrval veritsev Ardi vaenlastele. Venelased vastasid leekkuulidega, mis süütasid taluhooned. Nüüd oli kaks varianti, kas saada surma kuuli läbi või sisse põleda. Mõned üritasid siiski väljuda, kuid lasti kohapeal maha. Ardi veeti tahapoole ja tema haav seoti kinni käepäraste vahenditega.

Meenutab **Miia Palm**: „Venelased süütasid leekkuulidega kõik hooned, kes välja jooksis, lasti maha. Mingit suhtlemist ei olnud NKVD ja piduliste vahel. Lihtsalt põletati ja tapeti. See tüdruk, kellel sünnipäev oli, tunti pärast ära hammaste järgi. Naabrinaine oli hukkurnute hulgas, umbes 30-aastane ja ka pere vanaema laip leiti. Teised laibad viidi autodega ära. Ühe poisi põlenud dokumentidega tasku leiti ka.“

Kui lahingumüra hakkas vaibuma, siis seni põrandal lesinud Ardi otsustas ööpimeduse varjus akna kaudu põgeneda. Siiski teda märgati ja avati tema pihta tuli. Ardi sai ka jalast haavata, kuid tegemist oli tema õnneks vaid lihas-haavaga ja ta pääses longates metsa peitu.

Õie Nõmm’i mälestused: „Endel oli vanaema jutu järgi veidi purjakil ning läks õhtul õue õunapuu alla magama. Sündmuste arenedes ning rünnaku alates Endel ärkas, tõusis püsti ning sai kuuli jalga.“

Lahingu lõppedes korjati kokku kuue mehe ja naise surnukehad. Samasse heideti ka veel elusana perenaine lida. Selles osas on meenutustes vastuolud, sest mõningate meenutuste järgi oli lahingu lõppedes vanaema ka veel elus.

Meenutab **Õie Nõmm**: „Pärast tapatalguid pandi laibad hobuvankrile, ka haavatud Endel. Vanaema jutu järgi olevat aga talu pereema olnud siis veel elus, kui ta vankrile pandi. Ta olevat punastele jõudnud öelda, et Endel ei olnud metsavend, vaid töötanud nendega põllul, mis oli ka tõsi. See päästis Endli kindlast surmast ning ta viidi valve all Rakvere haiglasse. Haiglas teda aga valvati edasi.

Endli jalg amputeeriti ülevalt poolt põlve ning ta saadeti koju tagasi.“

Iida suri haiglas. See ei ole teada, kas tema surmale kaasa aidati või olid lahingus saadud haavad nii tõsised, mida ravida ei õnnestunud. Teel Rakverre tehti Endli meenutuste mööda peatus ja surnud visati varem valmis kaevatud auku. Kuna pole teada, mis teed mööda Rakvere poole sõideti, siis pole ka teada, kus täpsemalt on langenute haud. Mõned päevad hiljem läks külarahvas maha matma lahingus hukkunud loomi. Vaatluse käigus avastati põlenud seinte vahelt Valve Koitla ja naabrainsel Helga Treialil põlenud surnukehad. Mõlemad maeti samasse maja kõrvale, kus nende hauakohta tähistab tänaseni mälestuskivi.

Meenutab **Miia Palmet** (sünd. Juuse): „Üks noormees (Ardi) sai aknast rukkisse ning pääses haavataamisega. Meie talust tuld hobust küsima, et haavatud poiss ära tuua. Kui hobune tagasi toodi, olid vankris vereplekid. Kodus teda siis raviti, mis raviti. Jutt, et ta olevat haavatuna kuskile kaugemale pääsenud, ei pea tegelikult paika. Hoiti kodus. Kui neile siis talvel ikkagi tuld järgi, et peremees ära viia, ta kuidagi pääses. Räägiti, et peremees vist virutas millegagi ja sai nii minema, aga seda kindlalt ei tea. Igatahes nad kuidagi pääsesid ja põgenesid kogu perega kuhugi. Kuhu nad välja jõudsid, ei teadnud pärast keegi. Üle Neeruti mägede nad läksid ja pärast ei näinud ega teadnud enam keegi.“

Pääsenud Ardi Treial avastati ja vahistati siiski 1948 ja talle määrati kaheksa aastat vangistust. Ta suri 1963 tuberkuloosi.

Hilisemaid sündmusi meenutab

Õie Nõmm: „Huvitaval kombel sattus aga Endli nimi siiski hukkunute nimekirja, tema nimi on teatmikes ning isegi uuel Maarjamäe memoriaalil kui Koitla lahingus hukkununa. Vanaema mälestuste järgi oli Endel väga heatahtlik, rahumeelne ja sõbralik, kunagi ei tõstnud häält ega kakelnud. Vanaema ise kunagi Koitlale ei käinud, vaid teab seda kõike Endli jutustuse järgi. Ise mäletab ainult seda suitsusammast, mis talust tõusis. Ise nad elasid siis Udriku mõisa lähedal nelja korteriga majas maantee ääres. Mõisas oli sõja-invaliidide kodu, vanaema töötas seal köögis.“

Ühe jalaga Endel elas elu lõpuni Tapal ja töötas kingsepana. Ta abiellus, sai lapsi ja suri 1987 vähki. Meenutab **Miia Palmet:** „Elama jäi sellest perest keskmine tütar, minu pinginaaber, kes oli saatuslikul ööl linnas, sest tal oli eksam tulemas. Väga vapper tüdruk oli, veetis pärast ka minu juures mõned ööd, sest kedagi enam polnud ja kuhugi minna ka ei olnud. Aga läks rahulikult oma eluga edasi. Kogu sündmus vaikiti täiesti maha, kellegilt midagi ei küsitud, ka seda ellujäänud tüdrukut ei represseeritud ega isegi ei tülitatud.“

Peopäeval eksami tõttu koolis olnud peretütar Laine Koitla abiellus hiljem ja kolis Loksale, kus töötas pikki aastaid õpetajana.

Sellel jaanipäevaahelisel valgel ööl sai surma kokku 14 peamiselt noort inimest. Sündmus vaikiti maha ja sellest pole säilinud ühtegi ametlikku märget. Kogu sündmust hoiavad elus vaid inimeste mälestused.

Udriku mõis

Udriku mõis tekkis, kui 1626 Zemgales langenud Polli mõisniku Bernhard von Rehbinderi hakkajad pojad jagasid päranduseks saadu mõisa pooleks. 1639 siirdus vanem vend Heinrich von Rehbinder Udriku külla ja asutas seal karjamõisa saades enda kasutusse Polli mõisa lääneosa.

Udriku esimene mõisnik Heinrich oli silmapaistev maahärra. Ta ülendati 1622 Rootsi ratsaväe kindralmajoriks, 1688 omistati talle krahvi tiitel, 1673 määrati ta Soome kaitseväe ülemaks ja kuberneriks ning 1680 omistati talle Rootsi vabahärra tiitel. Arusaadavalt ei jagunud selle kõige kõrvalt tal mõisa arendamiseks piisavalt vaba aega.

1680 peale Heinrich von Rehbinderi surma läks mõis tema poja Otto von Rehbinderi omandusse. Alates 1670 oli Otto tsiviilteenistuses tegutsedes maamarssalina ja maanõunikuna. Põhjasõja puhkedes sai temast Järvamaa maamiilitsa rügemendi ülem ja koos Palmse mõisahärraga Rakvere moonaladude varustaja. See asutus oli Karl XII vägede jaoks erilise tähtsusega. Pärast rootslaste taandumist Tallinnasse sai Ottost Tallinna viimane rootslasest komandant. Otto suri 1710 katku.

Isa surma järel võttis mõisa majandamise enda kanda üks tema kolmest pojast – Gustaf Magnus von Rehbinder (sünd. 1673). Tema surma järel läks mõis pärijate vahel jagamisele ja oma õdedelt-vendadelt ostis nende osad välja Gustaf

Udriku mõis.

Magnuse poeg Otto Magnus von Rehbinder (sünd. 1728). Temast sai alguse juba vene krahvide liin ja algas mõisa majanduslik tõus. Otto Magnuse poeg Gustaf Didrik (sünd. 1756) õppis Saksamaal põllundust. Temast sai 1818 Virumaa aadlimarssal. 1789 ostis ta Udrikule lisaks Neeruti, Võduvere ja Jõetaguse mõisad. 1796 alustas ta tänaseni säilinud Udriku mõisa uue peahoone ehitusega.

Kiirelt arenes 1792 alguse saanud meriinolammaste kasvatus. 1814 oli mõisal juba üle 4 000 lamba. Algselt turustati villa Inglismaale, kuid 1808 hakati ka kohapeal kalevit valmistama. Kangatööstuse juures tegutsesid ka väiksemad töökojad sukkade, pitsriide, äädika, rummi ja rasvaküünalde valmistamiseks. Kanga tootmine lõppes 1823 eelkõige kvalifitseeritud tööjõu puudumise pärast. Mõisal lasuva suure võlakoorma tasumiseks arendati mõisa piiritusetööstust. Samuti osteti uusi masinaid, muuhulgas ka Eesti esimesed rehepeksumasinaid.

Peale isa Gustaf Didriku surma 1826 võttis mõisavalitsemise üle tema poeg Carl Gustaf krahv von Rehbinder (sünd. 1793), kelle surma järel heitsid viimase pojad liisku, kes saab endale Udriku mõisa. Önn naeratas Reinhold Fabian von Rehbinderile (sünd. 1831), kes ehitas

mõisale uue viinavabriku ja asutas Pärile Rista tellisevabriku. 1905 peale Reinhold Fabiani surma läks mõisa elama tema poeg Henrik Carl Edvard (sünd. 1860), kes elas seal kuni mõisa riigistamiseni 1920.

Mõisa juurde kuulusid Kõrbse, Leikude, Männiku, Mäo, Nagala, Orapere, Pakitu, Pala, Polli, Päre, Salda, Sorgi, Tokolopi, Tuha, Udriku ja Väljataguse külad. Seega kuulus Udriku mõis kolm sajandit vaid ühe perekonna valdusse, mis on Eesti mõisaajaloos üpris haruldane.

1920 anti Udriku mõisa maad valitsuse otsusega Töö ja Hoolekande Ministeeriumile Nõrgamõistuslike Laste Kodu tarbeks. 1923 anti endiste mõisamaade keskosa lastekodule ja viinavabrikule ja ääremaad jagati uusmaasaajate vahel. 1923 kuni 1926 tegutses Nõrgamõistuslike Laste Kodus töökool, kus õpetati punumist, aiatööd ja jalatsite parandamist. Kuna õpilastel oli nende oskuste omandamisega raskusi, siis kool suleti.

1929–1938 kuulus Udriku mõis Sõjamineisteriumile ja sinna rajati hooldekodu sõjas vigastada saanud Vabadusristi kavaleridele. Teise Maailmasõja ajal elasid mõisas sõjapõgenikud. Pärast sõda avati mõisa peahoones Udriku Invaliididekodu. 1953 remondi käigus lõhuti välja mõisaaegsed pliivid ja asendati need plekkahjudega. 1960 remondi käigus muudeti tugevalt tubade asetust, sest hooldekodu vajab koridorsüsteemi, mille tagajärjel tubadevahelised ukсед pandi kinni ja ehitati välja läbi maja kulgev koridor. Remondi käigus lõhuti välja seni säilinud ajaloolised ahjud.

1970 muudeti asutus ümber psüühiliste häiretega inimeste hooldekoduks.

Hooldekodu suleti 2013 ja endise mõisa peahoone pandi oksjonile.

Täna sel päeval on mõis erakätes ja uued omanikud ei ela alaliselt Eestis, kuid neil on mõisaga mitmeid plaane ja alanud on tööd mõisa ruumide algse paigutuse taastamiseks.

Männiku küla

Männiku küla asub Udriku mõisast linnulennult vähem kui kilomeetri kaugusel. Udriku mõisa pargi põlispuude ladvad on endise Johanirahva talukohast üle välja silmaga näha. Männiku küla koosnes peamiselt väiksematest saunadest, mis ahelana asusid kahel pool Udriku mõisa lõunarada. Esmakordselt on küla mainitud 1726 kui Udriku mõisale kuuluvat küla, mil seal elas vaid üks pere. 1732 elas külas kaks peret. Maade võõrandamisel 1920 loetleti külas kokku 12 talu ehk peret.

Teatrist Udrikul

1896 asus Udriku kooli õpetaja ametisse Jakob Blumfeldt, kes oli suur muusikaentusiast. Ta asutas laulukoori, kus laulsid peamiselt täiskasvanud lauluhuvilised. Samas oli Jakob Blumfeldt ka teatriharrastaja ja asutas koori kõrvale „komejantide“ trupi. Näiteseltskond leidis teatri tegemiseks sobivad ruumid Päre karjamõisast, kuid väikevaldade liitumisega 1895 viidi sinna üle Undla vallavalitsus ja ruumid jäid pidude jaoks kitsaks. Seepärast otsustati pidusid koos teatrietenduste ja muusikaga hakata korraldama karjamõisa kõrval asunud küünis. Esimene pidu toimus 1896 ja oli väga menukas.

PIIBE TEATER

Piibe Teater on asutatud ideega tuua publikuni inimesi ja ajaloolisi sündmusi, millel on olnud seos Tallinnast Tartusse kulgeva Piibe maanteea. Esimene ja vanim Tallinnast Tartusse kulgev tee on 175 km pikk ja läbi aja on siin toimunud palju märkimisväärsed. Tänaoleks oleme maanteest ka kõrvale astunud, kuid põhimõtteks on jäänud jätkuvalt ajalooliste sündmuste taaslavastamine ja publikuni toomine.

Piibe Teatri lavastustes on kaasa teinud enam kui 40 harrastusnäitlejat. Kõigi näidendite autoriks on seni olnud teatrijuht Arlet Palmiste. Piibe Teater on Eesti Harrastusteatri Liidu liige. Piibe Teatril on valmis oma teatrisaal Sääskülas, Järva vallas.

Piibe Teatri lavastused:

2016 Aravete kolhoosi ajaloost jutustav näidend „**Lõikuspidu**“. Lavastust mängiti Sääsküla põhuküünis ja Jäneda Pullitaliteatis. Lavastaja Tiit Tammleht.

2017 Jäneda Pullitaliteatris rahvakirjanik Raimond Kaugveri põletavast elust jutustav näidend „**Mees raamatust**“.

Lavastaja Tiit Alte.

2017 jõulude ajal mängiti Rakvere Linnuses kollilugu lastele „**Linnusekummitus**“.

2018 oktoober lavastus Moe Piiritusetehases tehase ajalugu perioodil 1907–1933 tutvustav näidend „**Moe Mees**“.

2019 koostöös Kuremaa Mõisateatriga valmis lavastus „**Priiusepäeva Laulupidu**“ Esimesest Üldlaulupeost 1869.

Tulemas:

Veebruaris 2020 esietendub A.Palmiste „**K.E von Baeri lõpetamata uurimus**“.

Peaosas Sulev Teppart.

23. august 2020 esietendub Anija mõisas E.Vilde/A.Palmiste „**Kuidas Anija mehed Tallinnas käisid**“.

UDRIKU MÕIS

www.arlet.ee

Täname:

Tiit Kaljumäe

Robin Täpp

Ringo Saar

Leelo Jürimaa
(Lehtse Kultuurimaja)

Peeter Kivimäe
(Näkiällika Tööriistamuseum)

Perekond Kruusmann

Perekond Sois